

BULHARSKÉ A ČESKÉ PARALINGVISTICKÉ PROSTŘEDKY VE SROVNÁVACÍM ASPEKTU

Podnětem ke zkoumání zdánlivě okrajové problematiky neverbálních prostředků komunikace se stala pro mě vlastní zkušenost z vyučování bulharštiny na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Ve vyučovacím procesu, zejména u překladatelských cvičení, se vyskytují momenty velmi obtížného hledání českých ekvivalentů slov nebo výrazů, které pojmenovávají a popisují určitý komunikativní akt jednajících osob v dílech bulharské krásné literatury. Takovým „tvrdým oříškem“ pro překladatele je ku příkladu bulharský výraz „čäkam s ezik“, který podle situace může mít různé významy a který se do češtiny stěží dá přeložit jinak, nežli opisem.

Ke zkoumání problematiky vybízí také pozoruhodná a vlastně všeobecně známá skutečnost, že nerodilého mluvčího vždycky „něco“ prozradí i kdyby dokonale ovládal celý fonetický, morfologický, syntaktický a lexikální arzenál toho kterého cizího jazyka. Právě ono „něco“ (které může být gesto, mimika, poloha nebo pohyb těla, hlasová dimenze a časová charakteristika akustického projevu) se stalo předmětem zájmu laické a odborné veřejnosti již dříve. Nicméně jazykovědci byli mezi posledními, kdo soustředil svoji pozornost na neverbální prostředky komunikace. S podstatným časovým předstihem na tomto poli pracovali psychologové, sociologové, etnografové, teatrologové. B. Havránek jako první z jazykovědců vyslovil již v roce 1929 v Tezích, předložených 1. sjezdu slovan-
ských filologů v Praze¹ společný názor Pražského lingvistického kroužku, že objektem lingvistiky mají být všechny jazykové jevy se zvláštním důrazem na mluvenou řeč. Uvádí se v nich: „Je třeba zároveň zkoumat také gesta, doprovázející a doplňující ústní projev při přímých kontaktech s adresátem; tyto jevy jsou důležité pro problematiku oblastních jazykových skupin“.

Aby se tato výzva realizovala muselo však uplynout několik desítek let. U zrodu nového vědního odvětví, zabývajícího se jazykovědnou problematikou neverbálních komunikativních prostředků, stáli lingvisté americké školy A. Hill a G. Trager², kteří poprvé použili termín **paralingvistika**. Kvalitativní posun zaznamenává teoretické rozpracování paralingvistiky v Evropě zásluhou především ruských, německých a anglic-

kých jazykovědců, zejména G.V. Kolšanského³ T.M. Nikolajevové a B.A. Uspenského⁴, T. Lewandowského⁵, J. Abrahama⁶, D. Crystala⁷, R.O. Jakobsona⁸.

Ve svém příspěvku se pokouším dát podnět a zahájit vlastní porovnávací studium bulharského a českého parajazyka. Vzhledem k tomu, že paralingvistika je nový vědní obor, dovolil bych si stručně se zmínit o tom, co chápou současní badatelé pod pojmem paralingvistika. Je třeba říci, že v této otázce panuje značný nesoulad. Právě český výklad (podle odborníků a ve shodě s Encyklopedickým slovníkem⁹ se podstatně liší od výkladu bulharského. Problematika neverbálních sdělných prostředků je v české odborné literatuře zatím reprezentována převážně odborníky jiného nežli filologického zaměření a pojem paralingvistika je u nich omezen na nelingvistické složky pouze akustického projevu. Z obsahu parajazyka se tak vylučuje kinesika, t.j. posunkové prvky jako neverbální projevy sociální interakce. Takto interpretuje problematiku např. sociální psycholog Jaro Křivohlavý¹⁰, jehož práce je prvním pokusem v české odborné literatuře o mimoslovních způsobech sdělování. Obdobně pojímají paralingvistiku Vlastimil Vávra¹¹ ve své obsáhlé knize Mluvíme beze slov a Jiří Tooman¹² v monografii Jak dobře mluvit.

Mírek Nekula je snad jediným českým jazykovědcem, který o dílčích otázkách nastolené problematiky pojednává z výlučně lingvistického hlediska.

Jiná je situace na straně bulharské. Tamější jazykovědci jsou v tomto směru o pár kroků dál. Již v roce 1979 publikoval Michail Videnov¹³ studii K bulharské paralingvistice a tím položil základy tohoto vědního oboru v Bulharsku. Význam jeho práce spočívá nejenom v tom, že má průkopnický charakter. Je to fundované dílo, ve kterém autor na základě faktického materiálu analyzuje a klasifikuje paralingvistický komplex řečové situace ve městě Pernik v západním Bulharsku. Poprvé v lingvistické práci o neverbálních prostředcích se předkládají experimentálně zjištěné údaje o množství a frekvenci hlavně kinetických paralingvistických segmentů a ve vztahu k verbálním prostředkům užívaným v určitém sociálně a nacionálně vymezeném jazykovém prostoru.

Ve svém příspěvku na 2. mezinárodním sjezdu bulharistiky, předložila Ketí Ničevová¹⁴ ve zkrácené podobě výsledky svých pozorování celého komplexu bulharských paralingvistických prostředků se zvláštním důrazem na gesta.

V pojednání o bulharském a českém parajazyce vycházím právě z postojů a odborného výkladu Michaila Videnova, který píše: „Parajazyk je zvláštní sémiotický komplex, jenž nevystupuje samostatně, nýbrž vy-

tváří pomocný podsystém, který může existovat pouze ve spojení s verbálním jazykem.(...) Verbální jazyk zaujímá centrální a samostatné místo mezi jinými sémiotickými systémy. Jeho univerzálnost spočívá v tom, že jej může nahrazovat, zatímco opak je možný pouze částečně a za určité situace¹⁵. V tomto smyslu mohou být předmětem paralingvistického zájmu pouze ty neverbální prostředky, které mají význam pro jazykovou komunikaci jen jako funkční část podřízená verbálnímu aktu; takže jako paralingvistický prostředek nemůžeme posuzovat například stálé potahování klopy saka u přednášejícího učitele, protože tento bezděčný kinetický prvek neobsahuje žádnou informaci, funkčně spojenou s výkladem řečníka. V bulharském jazykovém prostředí může však tentýž posunek v určitém verbálním kontextu znamenat „špatný, nepříjemný“. Paralingvistické prostředky mají záměrný a fakultativní charakter.

Z časových důvodů se soustředím pouze na paralingvistickou kinesiku. Přihlédnu přitom k tomu, že gesta, mimiky a další posunky lidského těla jsou mnohdy doprovázeny zvuky, nepatřícími k instrumentální fonetickému systému toho kterého jazyka, t.j. kinémy a fonace vystupují kombinovaně jako paralingvistický segment. Poukážu proto jen na nejvýraznější rozdíly v užívání českých a bulharských paralingvistických prostředků, zjištěných komplexní metodou: dlouhodobým pozorováním a sebezpozorováním, registrací neverbálních prvků v projevech filmových a divadelních herců, účelně provedeným rozhovorem s populárním českým mimem Bolkem Polívkou a samozřejmě prostudováním faktického materiálu v práci Michaila Videnova. Začal bych analýzou nejnápadnějšího rozdílu v používání paralingvistických prostředků v bulharštině na straně jedné a v češtině (a vlastně ve všech ostatních evropských jazycích) na straně druhé. Rozdílu, který způsobil mnoho nedorozumění (kupříkladu při kontaktu zahraničních turistů s bulharskými hostiteli). Jde o známý bulharský „opačný“ způsob neslovními prostředky kompenzovat verbální komponenty se sémantickým ekvivalentem *ano, je to tak, dobře* nebo se sémantickým ekvivalentem *ne, není, nejde* apod. O této bulharské zvláštnosti se mluví často a také je často citována v odborné literatuře. Ve většině případů je však interpretována zjednodušeně a dokonce ne zcela správně. Především, není to jen bulharská záležitost. Podobný nebo stejný způsob vyjadřování *negace* se vyskytuje i u dalších balkánských a asijských národů. Za druhé, situace v užívání kinemů nahrazujících slova *ano/ne* je o hodně složitější, než to vypadá na první pohled. Podstata paralingvistické kinesiky při vyjadřování souhlasu a *negace* v bulharštině není jen „opačná“ vůči češtině (i dalším jazykům), ale i bohatší na varianty a odstíny. Ono „värtene na glavata“ (česky .kroucení hlavou), ozna-

čující v bulharském jazykovém prostředí „ano“ je častěji těžce definovatelný specifický pohyb hlavou, který není identický, nýbrž podobný českému (a vůbec evropskému) kinému s významem „ne“. Také protikladný neverbální segment nahrazující verbálně vyjadřovanou negaci je v bulharském parajazyce docela něco jiného než český paralingvistický kiném s významem „ano“. Příkvyování, t.j. pohyb hlavou střídavě dolů a nahoru, Bulhaři vykonávají s důrazem na posun směrem nahoru, který je významově kodifikačním prvkem kinetického komplexu. Výmluvným důkazem je užívání varianty tohoto stejného paralingvistického segmentu. Tato varianta má kineticko-fonační povahu. Synchronně účinkují jednorázový energický pohyb hlavou směrem nahoru a difusní text, který můžeme definovat jako inspiratorní zvuk „c“. Jde o sociálně stroze diferencovaný neverbální prostředek. Setkáváme se s ním v idiolekttech nevzdělanců a je zcela jistým znakem nekulturnosti jedinců, kteří ho užívají. Je na místě podotknout, že se nejedná pouze o bulharské specifikum. Zná ho celý Balkán. Po stránce fonační je doložena ještě jedna varianta, která má v českém jazykovém prostředí svůj protějšek stejného znění – difusní text (áka). Situace užívání pohybů hlavy jako paralingvistických kinémů s významem „ano/ne“ je v současném Bulharsku o to komplikovanější, že část inteligence vědomě porušuje bulharskou paralingvistickou „normu“ a upouští od domácí podoby tohoto neslovního prostředku a chová se „evropsky“.

U negace ještě zůstaneme. V obou parajazycích, českém a bulharském, pozorujeme synonymii při kompenzaci slovní negace paralingvistickými segmenty. Oba segmenty však (český a bulharský) mají opět odlišnou gestovou povahu. Vysvětlím to na konkrétním příkladu. Popis situačního kompl.:

Polední přestávka na stavbě budovy. Komunikant A (pravděpodobně dělník obsluhující jeřáb) písknutím upozorňuje na sebe. Adresátem je komunikant B (dělník odpočívající na betonové ploše posledního patra). Zobrazujícím kinémem- imitace kouření a slovem „máš“ s patřičnou tázací intonací prosí o cigaretu. K-B odpovídá gestem – zvedá ruku s nataženými a od sebe lehce roztaženými prsty, dělá točivý pohyb v zápěstí doleva – doprava, t.j. sděluje, že cigarety nemá. Pragmatická motivace v konkrétním případě může být extralingvistický faktor (šum z ulice) nebo psychologický faktor (snaha o diskretnost).

Dejme tomu, že komunikant A není Čech, ale Bulhar, který přijel do Česka za prací. Odpověď, která se mu prostřednictvím kinému dostala, by ho přinejmenším zmátla a zcela jistě urazila, kdyby K-B měl ruku blíže k hlavě. V bulharštině má totiž zcela jinou sémantiku, jeho slovní

ekvivalent je „nejsi normální“, „jsi blbej“. Synonymem tohoto kinému je i v češtině používané poklepávání ukazováčkem do spánku. V bulharském jazykovém prostředí by výše popsaný komunikativní akt proběhl obdobně v první fázi, v druhé by však měl jinou podobu – K-B by mohl použít tři synonymických kinémů: 1. již komentovaného pohybu hlavou nahoru – dolů, 2. mírně rozpražené ruce s dlaněmi směrem ven, 3. pohyb rukou doleva – doprava s nataženým ukazováčkem.

Z uvedeného příkladu je zřejmé, že komunikace „rukama – nohama“, jak se hovorově říká, nemusí mít vždy zdárný výsledek ani mezi příslušníky příbuzných národů, jakými jsou Češi a Bulhaři. Zdánlivě univerzální pro celé lidstvo jazyk gest a mimik se někdy liší právě v důležitých a frekvencovaných komunikativních momentech. Další ilustrativní materiál z parajazyka Čechů a Bulharů to také dokazuje.

Rozeberme funkčně-sémantickou oblast „ZAVOLÁNÍ“ v bulharském jazykovém prostředí.

Funkce: kompenzace nebo synchronizace verbálního výrazu se sémantikou „pojď sem“, „pojď honem“ apod.

Fyzickou podstatou jsou gesta nebo gesta doprovázená fonací.

Varianta 1: pravá ruka je natažena dopředu, dlaň je otočená dolů a pohybuje se zhora dolů jednorázově nebo většinou opakovaně.

Varianta 2: pravá ruka je pozvednutá a pokrčená v lokti, prsty jsou sevřeny v pěsti, pouze ukazováček se pohybuje opakovaně dopředu a dozadu

Varianta 3: ruka má stejnou polohu jako ve variantě 2, prsty se pohybuje opakovaně dopředu-dozadu.

Varianta 4: pohyb celou rukou s nataženými prsty, „zabírání“ směrem k tělu.

Varianta 5: Kývnutí hlavou nebo zvednutí hlavy, pohled směřuje vždy k volanému.

U všech variant mohou být kinémy doprovázeny verbálními prvky nebo fonací, která je určujícím faktorem stupně emotivnosti projevu a rovněž může poukázat na sociální náležitost komunikantů. V českém jazykovém prostředí spatříme varianty 3, 4 a 5, postrádáme však v konkrétním případě nejfrekvencovanější varianty 1 a 2. V magnetofonových záznamech Michaila Videnova je poměr užívání varianty 1 vůči ostatním 6 : 1(2). Vezmeme-li v úvahu, že nejvíce používaný bulharský kiném s významem „pojď sem“ nápadně připomíná český kiném „běž pryč“, uvědomíme si, jaké „nebezpečí“ může skrývat neznalost cizího parajazyku. Rodilý mluvčí však bezpečně rozezná na základě jemného rozdílu kinetické podstaty neverbálního segmentu, zda ho volají nebo odhánějí nebo

zda mu dokonce říkají na shledanou, sbohem či ahoj. Význam pojď sem je zakódován v důrazu na pohyb ruky směrem dolů, pro význam běž pryč je určující důraz kladen na směr nahoru a v případě že mají pohyby rukou v obou směrech stejnou kvalitu, znamená to "na shledanou".

Domnívám se, že jde o homonymie paralingvistických prostředků. V lexiku tomu odpovídá homonymie slov s korelací délky samohlásek v češtině (byt – být) nebo přízvuku v bulharštině (pára – pará).

Je zde na místě poznamenat, že v bulharském jazykovém prostředí již masově používaný kiném mávání rukou doleva – doprava s významem „na shledanou“ („sbohem“) je vypůjčen z cizího jazykového prostředí a dostal se do bulharského parajazyka podle mého názoru prostřednictvím děl kinematografie zahraniční provenience.

Přejdu k další funkčně – sémantické oblasti, v níž je výskyt velkého počtu neverbálních prostředků běžný všude na světě. Jde o ikonické kinémy s funkcí kompenzace verbálního popisu délky, výšky, hloubky a vůbec rozměrů věcí a také množství. Větší část českých a bulharských paralingvistických prostředků z této oblasti je z hlediska sémantiky kinetické podstaty obdobná nebo podobná. Jsou však i odlišné prostředky, na něž bych rád poukázal.

V určitých situacích se v bulharské jazykové praxi používá kiném, spočívající v tom, že se dlaní nebo prstem pravé ruky vymezuje délka toho kterého předmětu na ruce levé, přičemž druhou hranicí jsou konečky natažených prstů nebo jenom napříměný ukazováček, když je předmět ostrý nebo stejně velký či menší než prst. V posledním případě existuje varianta s palcem a ukazováčkem pravé (fakultativně levé) ruky. Počítání na prstech se u Bulharů provádí také opačně: prsty se svírají, a to převážně pomocí ukazováčku druhé ruky. Hojný počet paralingvistických prostředků se vyskytuje ve funkčně-sémantické oblasti vulgarizmů. Mají výhradně kinetickou podstatu. „Výhradní právo“ na jejich „provozování“ má mužská populace českého a bulharského jazykového teritoria. Frekvence těchto kinémů je v bulharské jazykové praxi vyšší, než v české. Vzhledem k delikátnosti tohoto okruhu neverbálních komunikativních prvků nebudeme je zde podrobně rozebírat. Poznamenáme však, že přes zřejmou podobnost se bulharské a české kinémy liší počtem a svou fyzickou podstatou. Pragmatickou motivací užívání vulgárních neverbálních prostředků je dosažení vyšší expresivity nebo vyhnutí se neslušné slovní konstrukci.

V odborné literatuře se mluví také o „ženských“ neslovních prostředcích, které jsou si v bulharštině a češtině velmi podobné (vypláznutí jazyka a mnoho dalších převážně mimických kinémů), ale vykazují se

také odlišností. V jazykovém arzenálu českých žen neexistuje např. paralingvistický kiném, který je v bulharštině dokonce pojmenován slovesem „čumosvam“, od slova „čuma“ (česky mor – mor na tebe !) což je v oblasti tvarosloví jev velmi ojedinělý. Podle konkrétní situace má dosti široký významový záběr, ale v každém případě vyjadřuje negativní postoj mluvčího vůči adresátovi a je nositelem velkého expresivního náboje. Realizuje se energickým posunkem – rozsekáním prostoru dlaní směrem k adresátovi, velice často doprovázeným charakteristickou fonací.

Stejně můžeme vymezit skupinu paralingvistických prostředků převážně používaných dětmi. Pro ilustraci uvedu paralingvistickou konstrukci, rozšířenou v dětském prostředí, která se česky realizuje třením ukazováčku pravé ruky ukazovákem levé ruky s fonací „kiš-kiš“, kdežto v bulharském prostředí – klepáním pěsti pravé ruky do pěsti levé synchronizovaném s fonací „na-na“. Obě kineticko – fonační konstrukce mají stejný význam.

Doposud uvedený ilustrativní materiál o českých a bulharských paralingvistických prostředcích je pochopitelně neúplný. Rozsáhlejší výklad tématu umožní prostudovat a porovnat nejen paralingvistickou kinésiku obou národů, ale také velmi zajímavou oblast zvukových paralingvistických složek. Především je zcela evidentní poznání existence odlišnosti v kvantitativních a kvalitativních charakteristikách neverbálních komponentů obou jazykových systémů, které jsou doložené v důležitých oblastech sociální interakce. Tato skutečnost pramení z rozdílné sounáležitosti bulharštiny a češtiny k širším historicky utvořeným kulturně jazykovým areálům – balkánskému a středoevropskému. Důležitou úlohu hraje také vlastní nacionální specifikum struktury komunikativního aktu daného jazykového společenství, které odráží charakter národa. Podle názoru L.J. Kuliše¹⁶ se tato souvislost realizuje především paralingvistickými prostředky vyjadřování. Důležitost studia paralingvistických, sociolingvistických a psycholingvistických aspektů mezijazykových kontaktů je zřejmá. Jeho význam dokazují dosažené výsledky v oblasti aplikované lingvistiky. Tyto závěry mají přímý vztah k praktickému cíli výuky cizího jazyka a vyžadují, aby výukový proces byl maximálně zaměřen na zvládnutí verbálního repertoáru a neverbálních elementů charakteristických pro společenství, pro něž je daný jazyk jazykem mateřským.

POZNÁMKY:

- 1 U základů pražské jazykovědné školy (vydání připravil prof.dr. J. Vachek, DrSc.), Praha 1970, p.44, z. 74
- 2 Podle G.B. Oľšanského. Paralingvistika, Moskva 1974, s. 11

- 3 G.B. Kolšanskij, *Paralingvistika*, Moskva 1974.
- 4 T.M. Nikolajeva, B.A. Uspenskij, *Jazykoznanije i paralingvistika (Lingvističeskije issledovanija po obščej i slavjanskoj tipologii)*, Moskva 1966.
- 5 T. Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch*, Heidelberg 1976, 373 s.
- 6 J. Abraham, *Sociology*, London 1966, 216 s.
- 7 D. Crystal, *The English fone of voice. Essays in intonation, prosody and paralanguage*, London 1975.
- 8 R.O. Jakobson, *Da i nēt v mimike*. In: *Jazyk i čelovek*, Moskva 1970.
- 9 *Encyklopedický slovník*, Odeon, Praha 1993.
- 10 J. Křivohlavý, *Neverbální komunikace*, Praha 1988.
- 11 J. Vávra, *Mluvíme beze slov*, Praha 1990.
- 12 J. Toman, *Jak dobře mluvit*, Praha 1974.
- 13 M. Videnov, *Kām bālgarskata paralingvistika*, *Godišnik na sofijskija universitet*, Sofija 1982.
- 14 K. Ničeva, *Nabljudenija v oblastta na bālgarskata paralingvistika*. In: *Vtori meždunaroden kongres po bālgaristika. Doklady*, Sofija 1987.
- 15 M. Videnov, *Kām bālgarskata paralingvistika*, Sofija 1982, 16.
- 16 L.J. Kuliš, *Psicholingvističeskije aspekty vosprijatija ustnoj inozazyčnoj reči*, Kijev 1982.

BULGARIAN AND CZECH PARALINGUISTIC COMMUNICATIVE MEANS IN COMPARASION

It is paralinguistics that deals with the study of non-verbal communicative means from a linguistic point of view. Czech scientific literature usually considers paralinguistics in connection with social psychology, unlike Bulgarian scholars who try to survey paralinguistics elements as an auxiliary semiotic complex, with functionally, is directly dependent on particular verbal utterance. In my contribution, I attempt to comparatively research Bulgarian and Czech paralinguistic materials, which are still insufficiently researched, especially in Czech linguistics.

However, it is mainly paralinguistic kinesics which is under-researched. Kinesics deals with the observation of gestures, mimicking and other movements of the human body, accompanying, completing and compensating verbal means in social interaction. In the conclusion, my contribution states that the Bulgarians and Czechs use different paralinguistic means during the compensation and synchronisation of many semantic equivalents, which must be taken into account when teaching both languages.